II.
Základné otázky vývinu slovenskej spoločnosti

Štátne a národné integračné procesy

Pred rokom 1918 možno medzi národnostnými regiónmi (rumunský, slovenský, rusínsky, juhoslovanský a zmiešané oblasti) mnohojazyčného Uhorska vymedziť na severe krajiny slovenský región, ktorý bol ohraničený severozápadnou a severnou štátnou hranicou, ako aj slovensko-maďarskou a slovensko-rusínskou jazykovou hranicou. Slovenský región tvorilo koherentné územie 16 žúp, ktoré sa líšili stupňom svojho rozvoja.[1] Etnicky takto vymedzené „Slovensko" bolo spolu s rusínskym územím najkompaktnejším národnostným regiónom: na jeho území žilo približne 80 % slovenskej spoločnosti v Uhorsku (1,6–1,7 milióna obyvateľov). Štvrtinu obyvateľstva hornouhorského sloven-

[1]Rozlohu hornouhorského slovenského regiónu v období dualizmu vymedzovali súčasníci, neskôr zasa história veľmi rôznorodo. V našom diele skúmame sedem žúp so slovenskou majoritou, ktoré sa nachádzajú nad slovensko-maďarskou jazykovou hranicou (Trenčiansku, Oravskú, Turčiansku, Zvolenskú, Liptovskú, Spišskú a Šarišskú), ako aj ďalších deväť žúp, ktoré slovensko-maďarská jazyková hranica pretínala, pričom v týchto župách žila slovenská majorita aspoň na územiach nad jazykovou hranicou (Bratislavská, Nitrianska, Tekovská, Hontianska, Novohradská, Gemerská, Abovsko-Turnianska, Zemplínska a Užská). Za vymedzenie regiónu na župnej báze hovorí aj analýza významnej časti štatistických prameňov, respektíve aj pramene župnej politiky, ktoré sú v prístupe k národnostnej otázke dôležité. Okrem toho hornouhorské župy sú si veľmi blízke aj z geografického, historického a hospodárskeho hľadiska, čo tiež nie je pri vymedzení regiónu zanedbateľný aspekt. Porov. KATUS, LÁSZLÓ: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In: HANÁK, PÉTER (Hg.): Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918. Budapest 1967, s. 149–216. Imre Polányi berie pri analýze zmien v slovenskej spoločnosti na prelome storočí do úvahy aj Komárňanskú a Ostrihomskú župu, nakoľko po roku 1918 boli tieto územia pričlenené Slovensku, hoci pomer Slovákov v týchto dvoch župách nedosahoval ani 5 %. POLÁNYI, IMRE: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón 1895–1905 (Slovenská spoločnosť a občianske národné hnutie na prelome storočí 1895–1905). Budapest 1987, s. 26., 41.

ského národnostného regiónu tvorili Nemci a Maďari, ktorí žili prevažne na jazykových ostrovoch, respektíve v mestách.[2]

Zvyšných 20 % Slovákov sa odlúčilo od kompaktných slovenských území a našlo svoj domov sčasti v enklávach na Dolnej zemi, v Novohrade a okolí Pešti, ktoré boli vytvorené pri presídľovaní v 18. storočí, sčasti zasa v priemyselných centrách, ktoré vznikli v posledných desaťročiach 19. storočia, ako aj v centrálnych maďarských národnostných regiónoch krajiny.[3]

Počet obyvateľov v Uhorsku vzrástol v rokoch 1880–1910 podľa údajov zo štyroch sčítaní ľudu zaokrúhlene zo 14 miliónov na 18 miliónov, čo spôsobili aj rozdielne kritériá pri jednotlivých sčítaniach ľudu, no napriek tomu sú demografické údaje o jednotlivých národnostiach porovnateľné. Obyvateľstvo Uhorska bolo na báze etnickej a náboženskej príslušnosti, spoločenskej a majetkovej situácie, zamestnania a vzdelania bohato členeným štátnym spoločenstvom, ktoré sa v národnostnom zákone z roku 1868 snažila kodifikovať kategória „jednotný uhorský politický národ".[4] Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867 však vedúca vrstva uhorskej politiky – uviaznutá v protirečeniach medzi tvorbou distributívnych národnostných zákonov a diskriminačnou politickou praxou – začala uvažovať o perspektívnej „politickej" a „gramatickej" asimilácii národností. Uhorská politika si v rokoch na prelome storočí vytýčila za cieľ postupnú jazykovú maďarizáciu krajiny, teda do popredia sa namiesto idey politicky jednotného štátu alebo reálnej myšlienky národného štátu presadila ireálna koncepcia maďarského národného štátu.[5]

Voči tejto obsahovo sa meniacej integračnej stratégii národného štátu sa nemaďarské národnosti, spomedzi ktorých iba Slováci – podobne ako Maďari – žili takmer v plnej miere v rámci hraníc krajiny (odrátajúc prirodzene straty spôsobené emigráciou), snažili programovo utvoriť autonómny rámec vlastného národno–národnostného organizovania sa a národné hnutia, ktoré si za cieľ vytýčili realizáciu programu národnej autonómie.[6]

Ďalej sa pokúsime rekonštruovať prvky týchto – z hľadiska slovenského národného vývinu v období dualizmu určujúcich – dvoch integračných procesov a ich vplyv na slovenskú národnú spoločnosť. Súčasne sa pokúsime načrtnúť aj to, ako tieto dva procesy medzi protirečivými úsiliami slovenského národného hnutia a uhorskej vládnej národnostnej politiky vznikali.

---

[2]Porov. údaje v tabuľke číslo 2 v prílohe!

[3]Najpodrobnejšie spracovanie slovenských štatistických národnostných údajov SVETOŇ, JÁN: Slováci v Maďarsku. Príspevky k dejinám štatistickej maďarizácie. Bratislava 1941.

[4]Text národnostného zákona z roku 1868 uverejňuje: KEMÉNY G. GÁBOR: Iratok..., zv. I., c. d., s. 162–167.

[5]O európskom kontexte uhorskej národnostnej politiky v období dualizmu, objasnení jej typologických problémov pozri DIÓSZEGI, ISTVÁN: A nemzetiségi politika Európában a XIX. század utolsó harmadában (Národnostná politika v Európe v poslednej tretine XIX. storočia). In: DIÓSZEGI, ISTVÁN: Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században (Nákova a kladivo. Národnostná politika v Európe v XIX. storočí). Budapest 1991, s. 24–36.

[6]Ako o tom bude ešte viackrát reč, požiadavka slovenskej územnej autonómie sformulovaná v turčianskosvätomartinskom memorande zostala počas polstoročia dualizmu istým mravne-politickým vodidlom, no Slováci sa k nej v praktickej politike vrátili až v novom programe Slovenskej národnej strany prijatom v roku 1913. *„Ani my, ani naši otcovia nesnívali o osobitnom samostatnom štáte slovenskom. Najvyšším ideálom bol osobitný slovenský snem zemský, popri spoločnom uhorskom krajinskom, a potom autonomné okolie, v rámci nerozdeliteľného,*

V rokoch 1880–1910 narástol v Uhorsku bez Chorvátska pomer Maďarov na úkor ostatných národností o 8 %. Výsledkom toho bolo, že v roku 1910 sa k maďarskej materinskej reči prihlásilo 54,5 % obyvateľov krajiny. Pomer druhej polovice obyvateľstva tvorenej Rumunmi, Slovákmi, Nemcami, Rusínmi a Juhoslovanmi okrem iných faktorov (napr. emigrácia, depopulačné vlny) znižovala aj silná maďarizácia.[7] Rozdiely medzi maďarskou a nemaďarskou spoločnosťou sa, prirodzene, neprejavovali predovšetkým v demografickom vývoji, hoci práve stupeň asimilácie najpregnantnejšie vyjadroval integráciu do štátneho spoločenstva a tým aj mieru zapojenia sa do niektorého pozitívneho hospodársko-spoločenského procesu.

Ak sa pozrieme na zmeny v zamestnaneckej štruktúre spoločnosti, zistíme, že spomedzi národností dokázali držať krok s celokrajinskou, respektíve s maďarskou národnostnou spoločnosťou, ktorá takmer všetky ukazovatele prekračovala, iba Nemci. Vysoký stupeň ich integrácie do uhorského štátneho spoločenstva bol okrem ich roztrúsenosti istým prirodzeným sprievodným javom toho, že spomedzi národností sa práve Nemci asimilovali v najväčšom počte.[8]

V oblasti hospodárskeho a spoločenského rozvoja tvorili spomedzi národností stredné pole Slováci a Srbi na juhu Uhorska. Medzi týmito dvoma národnosťami sú však očividné skôr rozdiely než paralely: v slovenskom regióne tvorili Slováci absolútnu väčšinu v desiatich župách a na území ležiacom nad jazykovou hranicou dosiahol počet Maďarov 10 % až v roku 1910 – hoci je pravda, že to tak bolo naraz v troch župách. (Porov. s *tabuľkou č. 2* v prílohe!) Z hľadiska pomeru mestského obyvateľstva však boli na tom lepšie Srbi, keďže pomer uhorských Srbov žijúcich v mestách v rámci vlastného národnostného spoločenstva postupne rástol, pričom v roku 1910 mierne prekročil 10 %. V slovenskej komunite mal pomer Slovákov žijúcich v mestách klesajúcu tendenciu (v roku 1910 to bolo 8,1%), čo spôsobilo, že Srbi žili v mestách vzhľadom na svoje početné zastúpenie v krajine vo vyššej miere, kým Slováci vzhľadom na svoj pomer v miere nižšej než polovica.[9]

Tretiu skupinu uhorských národností tvorili rumunská a rusínska národnosť, ktorých situácia bola vo väčšine ukazovateľov hospodárskeho a spoločenského rozvoja nepriaznivá. Tieto dve národnosti predstavovali z hľadiska „politickej asimilácie" dva extrémy: uhorské a sedmohradské rumunské politické hnutie zostalo až do konca výrazne opozičné. V rusínskom prípade však nevznikli ani rámce ich politického hnutia, či vedúca vrstva

jednotného štátu uhorského. (...) Sme za federalizmus v Uhorsku i v Rakúsku na základe etnografických celkov a s náležitými právami menšín." TAJOVSKÝ, JOZEF GREGOR: Výklad programu Slovenskej národnej strany. Turčiansky Svätý Martin 1914, s. 2, 21. Podrobne o zrode programu SNS pozri *Podrimavský, Milan*: Program slovenskej národnej strany v rokoch 1900–1914. HČ (25) 1977, č. 1, s. 3–26.

[7]Asimilačné straty národností po rakúsko-uhorskom vyrovnaní a ich prepočet na 16 žúp horno-uhorského slovenského regiónu pozri v tabuľke číslo 7, ktorú pripravil László Katus, v prílohe. KATUS, LÁSZLÓ: The Status of Ethnic Minorities in Hungary During the Age of Dualism (1867–1918). In: HIDAS, PETER I. (ed.): Minorities and the Law. Toronto 1986, s. 18.

[8]KATUS, LÁSZLÓ: Die Magyaren. In: WANDRUSZKA, ADAM – URBANITSCH, PETER *(Hg.)*: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Zv. III/1, c. d., s. 431–436.

[9]KOVÁCS, ALAJOS: Magyarország népességi statisztikája 1910-ben (Demografická štatistika Uhorska v roku 1910). Budapest 1920, s. 70.

národnosti, pričom cirkevná inteligencia mala prevažne hungarofilské názory, dokonca sa čoraz viac jazykovo pomaďarčovala.[10] Ďalej sa v našom bádaní sústredíme už len na Slovákov žijúcich v slovenských regiónoch.[11] Predovšetkým budeme hľadať odpoveď na otázku, ako sa cesta slovenského vývinu – v porovnaní s ostatnými národnosťami žijúcimi na kompaktnom území – najostrejšie obrátila smerom k štátnej integrácii, prečo mohol túto tendenciu Gusztáv Beksics, jedna z vedúcich duchovných osobností maďarského nacionalizmu na konci storočia, už-už pokladať za modelový vývin ukazujúci smerom k istej organickej integrácii a ten chcel aplikovať aj na ostatné národnosti v krajine.[12] Budeme hľadať odpoveď aj na otázku, prečo bola napriek všetkému v prípade slovenského regiónu snaha o štátnu integráciu ústiaca do úsilí o vytvorenie národného štátu počinom vopred odsúdeným na neúspech.

Ak pod pojmom štátna integrácia rozumieme proces vnútorného štrukturálneho nivelizovania hospodárstva a spoločnosti v krajine – čo bol podľa nášho názoru napriek všetkým prekážkam, nátlakom a poloúspechom hlavný trend hospodárskeho a spoločenského rozvoja Uhorska v období dualizmu – tak v období od rakúsko-uhorského vyrovnania po rozpad monarchie bola maďarizácia paralelným a poväčšine nevyhnutným sprievodným javom integračného procesu.[13] Medzi maďarskými regiónmi ležiacimi v centre Uhorska a – prevažne okolo nich sa rozprestierajúcimi, periférnymi – národnostnými regiónmi sa v dôsledku rozvoja kapitalistického hospodárstva, ktorý, pravda, nebol ani zďaleka rovnomerný, črtala kvalitatívne nová štruktúra vzťahov. V tomto ohľade sa práve slovenský región najbezprostrednejšie viazal na centrálny maďarský región, predovšetkým na hlavné mesto, kde sa dynamicky rozvíjal priemysel. Pracovná sila z Horného Uhorska v stotisícovej kvantite prúdila do Maďarmi obývaných miest, starých a nových priemyselných sídiel krajiny, aby tam našla prácu, živobytie a v čoraz väčšom počte aj nový domov.[14]

Činiteľov oficiálnej uhorskej národnostnej politiky viackrát lákala myšlienka reguláciou vnútornej migrácie pracovných síl urýchliť proces maďarizácie. Už v 80. rokoch sa objavila požiadavka aktívne ovplyvniť asimilačné pohyby, pričom moc pokladala industrializáciu a sťahovanie do miest za prostriedky, ktoré napomôžu prostredníctvom jazykovej maďarizácie realizovať túžbu po novo chápanom „jednotnom uhorskom politickom národe". Hospodárske danosti krajiny, obnova tradičných priemyselných regiónov, ako aj hospodárske a právne prekážky brániace zásahu štátu však napriek tomu iba v niekoľkých prípadoch viedli k vládnym intervenciám, ktoré mali na zreteli maďarské

[10]SZÁSZ, ZOLTÁN: Gazdaság és társadalom a kapitalista atalakulás korában (Hospodárstvo a spoločnosť v období kapitalistickej transformácie). In: KÖPECZI, BÉLA (red): Erdély története III., c. d., s. 1508–1623. – MAYER, MÁRIA: Kárpát-ukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910 (Karpatsko-ukrajinské (rusínske) politické a spoločenské úsilia 1860–1910). Budapest 1977, s. 23–42.

[11]Súhrnné národnostné údaje o šestnástich hornouhorských župách pozri v tabuľke číslo 7.

[12]BEKSICS, GUSZTÁV: A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön (Program národnej politiky v Sedmohradsku a na Sikuli). Budapest 1896, s. 5–6.

[13]Najrozsiahlejšia štúdia o tejto problematike TAJTÁK, LADISLAV: Vývin, pohyb a štrukturálne zmeny obyvateľstva na Slovensku v predvojnovom období (1900–1914). HČ (28) 1980, č. 4.

[14]Tamže, s. 500. V čase sčítania ľudu v roku 1910 žilo v Uhorsku mimo hornouhorských regiónov približne 300 000 osôb narodených v Hornom Uhorsku.

národné ciele.[15] Veľké migračné pohyby v desaťročiach na prelome storočí – v dôsledku negatívnej migračnej bilancie v národnostných regiónoch – zároveň spätne priamo pôsobili na vnútorné organizovanie sa, národnú integráciu nemaďarských národnostných spoločenstiev.[16]

Atribúty spoločenskej štruktúry slovenského regiónu

Odborná historická literatúra nevymedzuje slovenský národnostný región jednotne, z toho dôvodu teda pracuje s dosť mnohorakými údajmi: počnúc dobovými slovenskými a maďarskými štatistikami až po najnovšie diela bol slovenský región, respektíve „Slovensko" pred rokom 1918, stotožňovaný s 10, 11, 14, 15, 16, dokonca aj s 18 alebo 19 župami. V súčasnosti sa slovenská historiografia snaží skúmať slovenský národný vývin po rakúsko-uhorskom vyrovnaní na území súčasného Slovenska.[17] Údaje, na základe ktorých môžeme skúmať zmenu národnostnej štruktúry spoločnosti, sú však k dispozícii prevažne podľa žúp. Preto budeme ďalej vychádzať zo štatistických údajov, ktoré vykázali, že viac než dvadsaťpercentné zastúpenie malo slovenské obyvateľstvo v 16 župách.[18]

Na tomto území bol pomer Slovákov v roku 1910 už iba 51,4 %, čo znamená oproti roku 1880 pokles o 6,8 %. Tento región obývalo 1,2 milióna Maďarov, z ktorých 90 % žilo v župách so zmiešaným obyvateľstvom na juhu od jazykovej hranice. Na tomto úze-

[15]Napríklad pozdĺž železničnej trate Košice-Oderberg (Bohumín) boli cieľavedome vybudované maďarské železničiarske kolónie, no príklad na podobné priemyselné osídlenie by sme našli okrem iného aj v Krompachoch, Vrútkach alebo Žiline. Zároveň však v ružomberskej textilke bolo zamestnaných takmer šesťsto „hosťujúcich robotníkov", ktorých prítomnosť a vplyv bol citeľný aj vo verejnom živote slovenského mesta. HAPÁK, PAVOL *(red.)*: Dejiny Slovenska IV. (Od konca 19. storočia do roku 1918). Bratislava 1986, s. 170. – KOVÁCS, ALAJOS: A bányászat és a nagyipar hatása a magyarosodásra (Vplyv baníctva a veľkopriemyslu na pomaďarčovanie). Közgazdasági Szemle 1909, s. 16–29. SZEMENNYEI, KORNÉL: A magyarosodás folyamata (Proces pomaďarčovania). Magyar Társadalmi Szemle 1914, s. 705–726.

[16]Migračná bilancia bola vo všetkých skúmaných župách negatívna. Najvážnejšia situácia bola v Oravskej, Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej a Abovskej župe, ktoré najviac postihlo hromadné vysťahovalectvo do Ameriky. O tom podrobne: TAJTÁK, LADISLAV: Slovak Emigration and Migration in the Years 1900–1914. Studia Historica Slovaca (10) 1978, s. 43–86.

[17]O rôznych vymedzeniach slovenského regiónu, o legitímnosti rôznych kritérií porov. KATUS, LÁSZLÓ: Über die wirtschaftlichen..., c. d., s. 187–191., ako aj HAPÁK, PAVOL: Ökonomische Entwicklung in der Slowakei in den Bedingungen des aufkommenden Kapitalismus (Vom Jahrhundertwechsel bis zum Jahre 1914). Hospodářské dějiny (15). Praha 1986, s. 525.

[18]Podrobnejšiu argumentáciu vymedzenia skúmaného „regiónu" pozri v pozn. č. 1.

mí žilo aj dvestotisíc Nemcov, ktorých väčšina obývala tri jazykové enklávy: okolie Bratislavy, Ponitrie a Spiš[19].

V tomto regióne tvorenom 16 župami, ktorý sme vymedzili na základe verejnosprávnych a etnických kritérií, podobne ako v celej krajine postupne klesal vysoký pomer agrárneho obyvateľstva, respektíve pomaly rástol počet obyvateľov zamestnaných v priemysle. Celoštátny pomer agrárneho obyvateľstva bol v roku 1890 a 1910 82,4 %, respektíve 70,8 %, tento pomer bol v hornouhorských župách 62,8 %, respektíve 61,3 %. Podľa niektorých výpočtov pomerný počet agrárneho slovenského obyvateľstva v regióne klesol miernejšie, než sme to uviedli vyššie, v absolútnych číslach však táto skupina vykazovala vzrastajúcu tendenciu.[20]

V rámci agrárneho obyvateľstva je mimoriadne veľavravná komparácia pomerného počtu Maďarov a Slovákov v regióne podľa jednotlivých kategórií. Medzi veľkostatkárov a stredných roľníkov môžeme zaradiť 1 543 zárobkovo činných a vydržiavaných Slovákov, ktorí tvorili 15 % obyvateľstva tejto skupiny, no skupinu maďarských veľkostatkárov a stredných roľníkov reprezentovalo 7 085 osôb, čo bolo 69 % tejto vrstvy obyvateľstva. Najväčší nepomer v tejto skupine je, prirodzene, v kategórii veľkostatkárov nad 1 000 jutár, kde bol slovensko-maďarský pomer 10 : 678, teda 1,3 % : 86,3. Aj v prípade maloroľníkov, respektíve nájomcov pôdy s majetkom do 100 jutár, platí pravidlo, že čím viac ide o kategóriu s nižším majetkom, tým je počet roľníkov a nájomcov so slovenskou národnosťou vyšší: v prípade majetku 50–100 jutár 48,7 %, 10–50 jutár 63,27 %, v kategórii 5–10 jutár 65,6 % a v prípade hospodárstiev menších než 5 jutár bol pomer Slovákov o čosi vyšší než 70 %.[21]

Maďarské analýzy štatistických údajov z roku 1910 zdôrazňovali vysoký pomer národností (najmä Srbov a Slovákov) medzi maloroľníkmi, pričom „normálny sedliacky majetok" stanovili na 5–20 jutár a na tomto základe dospeli ku konštatovaniu, že *„majetková štruktúra je u Maďarov omnoho nepriaznivejšia ako u ostatných národností, lebo normálni sedliaci sú zastúpení v omnoho menšom počte"*.[22] Na základe komparácie štatistických údajov z roku 1895 a 1910 možno s istotou tvrdiť, že v slovenských regiónoch počet majetkov v kategóriách 10–20, respektíve 20–50 a 50–100 jutár výrazne klesol: za dvadsať rokov sa ich počet znížil v priemere o 15 %, 24 % a 30 %.[23] Pokles bol očividný najmä v Trenčianskej župe, kde počet majetkov o rozlohe 1–5 jutár vzrástol o 50 %, teda jednoznačne išlo o drobenie majetkov a znižovanie počtu maloroľníkov vo vyšších kategóriách. Dramatickejšie však bolo to, že o pôdu prišli slovenskí sedliaci vlastniaci 1 jutro, pričom ani táto pôda nepostačovala na obživu: v Turčianskej, Zvolenskej, Šarišskej a Spišskej župe klesol v dvoch desaťročiach na prelome storočí počet drobných roľníkov na polovicu.[24] Z veľkej časti práve tieto procesy a rastúca zadlženosť spustili hornouhorské emigračné hnutie, keď paralelne s vysťahovalectvom za oceán

[19]Porov. s údajmi v tabuľke č. 3!

[20]VADKERTYOVÁ, KATARÍNA: Majetkové rozvrstvenie pôdy a štruktúra obyvateľstva v poľnohospodárstve na Slovensku v rokoch 1890–1910. HČ (26) 1978, č. 4, s. 546.

[21]Magyar Statisztikai Közlemények (Maďarské štatistické vestníky), zv. 56, s. 434–489.

[22]Tamže.

[23]Porov. s výpočtami v štúdii VADKERTYOVÁ, K.: Majetkové rozvrstvenie..., c. d., s. 547–548. O štruktúre poľnohospodárskeho majetku slovenských žúp podrobnejšie: POLÁNYI, IMRE: A szlovák társadalom..., c. d., s. 55–79.

[24]Tamže.

ožila v hornouhorských župách na ľavom brehu Dunaja a pravom brehu Tisy aj vnútorná migrácia pracovných síl, ktorá emigráciu dopĺňala.[25]

Hoci otázka vlastníctva pôdy národnosťami nenadobudla také vyhrotené formy ako v Sedmohradsku, najmä v prípade majetkov väčších než 100 jutár, uhorská verejná správa, ako aj slovenské národné hnutie sa snažili udržaním pôdy, respektíve jej získaním posilniť vlastné pozície. V tomto ohľade hralo mimoriadne dôležitú úlohu to, že sa rozšírilo najímanie pôdy: v západnej časti slovenského regiónu dosiahol počet nájomcov veľkostatkov a stredných majetkov polovicu počtu tých, čo takýto majetok vlastnili, vo východnej časti regiónu zasa ich počet prekročil 40 %. Rozmach nájmu pôdy však z národnostného hľadiska neznamenal väčšie zmeny najmä preto, lebo väčšinu nájomcov tvorili rýchlo sa pomaďarčujúci hornouhorskí Židia. Napríklad medzi nájomcami pôdy s rozlohou nad 100 jutár bolo 77,3 % židovského vierovyznania.[26]

Okrem majetkovej štruktúry rozvoj agrárneho sektora výrazne ovplyvňovali aj iné faktory. Z hľadiska počtu obyvateľstva, pripadajúceho na poľnohospodársky obrábanú pôdu, boli v regióne jednoznačne agrárne preľudnené Zvolenská, Liptovská, Trenčianska a Turčianska župa. V Oravskej župe – kde podobne ako v Spišskej a Šarišskej župe rástla v dôsledku vysťahovalectva rozloha pôdy pripadajúca na jednu osobu – nedokázala obrobená pôda kvôli rudimentárnym hospodárskym pomerom (30-percentný úhor, výlučné pestovanie nízko výnosného ovsa a zemiakov) zabezpečiť hospodárom živobytie. Na tomto mieste treba spomenúť, že medzi západnou a východnou časťou regiónu – zhruba pozdĺž deliacej čiary západných a východných slovenských nárečí – sa tiahla agrárnotechnologická hranica, ktorá na základe komparácie etnografických (etnických) pomerov a hustoty obyvateľstva s úrovňou poľnohospodárskej výroby rozdeľovala skúmanú oblasť na dva podregióny, ktoré sa od seba výrazne líšili.[27]

Z hľadiska nami skúmaných otázok podporovali zmeny v agrárnych pomeroch slovenského regiónu tendencie štátnej integrácie: prostredníctvom nájmu pôdy sa hornouhorský veľkostatok vo zvýšenej miere zapájal do agrárnej výroby krajiny a zároveň budoval hrádzu pre národnostných kupcov pôdy. Veľkostatok zvyšoval počet tých slovenských maloroľníkov alebo pôdu nevlastniacich osôb, ktoré boli odkázané na doplnkovú mzdu a nové zdroje živobytia, ako aj počet sezónnych robotníkov a osôb, ktoré sa definitívne presťahovali, pričom vnútorná migrácia bola najväčším zdrojom asimilácie. Na druhej strane sa slovenský národný pohyb včas ujal družstevného hnutia, otázky pôdnych úverov a organizovania agrárnej strany. Národnostná agitácia sľubovala konkrétny úžitok z národnostnej súdržnosti a organizovala odpor voči maďarským veľkostatkom a židovskému prenajatému majetku, veď práve v majetných sedliakoch našla potenciálnu bázu oneskorenej novej etapy slovenského národného hnutia – periódy masového hnutia.

---

[25]PUSKÁS, JÚLIA: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940 (Uhorskí emigranti v Spojených štátoch amerických 1880–1940). Budapest 1982. – GLETTLER, MONIKA: Pittsburg-Wien-Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900. Wien 1980. – TAJTÁK, LADISLAV: Slovak Emigration..., c. d.

[26]Magyar Statisztikai Közlemények, zv. 56, s. 450–457.

[27]FODOR, FERENC: A mezőgazdasági termelés színvonala Magyarországon a néprajzi és népsűrűségi viszonyok alapján (Úroveň poľnohospodárskej produkcie v Uhorsku na základe etnografických pomerov a hustoty obyvateľstva). Magyar Statisztikai Szemle 1928, s. 745–755.

Aj vláda si bola vedomá paralelnej existencie týchto dvoch tendencií. Práve na vyváženie slovenských agrárnych hnutí, ktoré podľa vlády ohrozovali maďarské národné, respektíve uhorské štátne pozície – čo bolo v jej chápaní jedno a to isté – ako aj na obmedzenie bázy slovenského národného hnutia sa aj v Hornom Uhorsku mali realizovať tie akcie na pomoc pôdohospodárstvu, ktoré boli pôvodne určené na zlepšenie agrárnych pomerov v sikulskom a rusínskom regióne. Hornouhorská vládna akcia, ktorá sa črtala v roku 1914, chcela tento program aplikovať v celom slovenskom regióne, no prvá svetová vojna spôsobila, že akcia sa už realizovať nemohla.[28]

Aj v súvislosti s priemyselnou situáciou v národnostnom regióne sa často objavovala otázka štátnej intervencie. Pomerne nerovnomerná industrializácia krajiny vyplývala sčasti z rozptylu tradičného priemyslu a sčasti z hospodársko-geografických reálií. V období kapitalistickej industrializácie existovala snaha spojiť zodpovedajúcou železničnou sieťou staré priemyselné centrá ležiace prevažne na národnostných perifériách s novými priemyselnými a obchodnými centrami vznikajúcimi v strede krajiny. Vznik priemyselných podnikov v národnostných regiónoch, najmä v takých zriedkavých prípadoch, keď pri zakladaní podniku boli prítomné aj národnostné záujmy, vláda zásadne podporovala na základe hodnotenia, respektíve podpory župy. Príklady vzniku priemyselných podnikov na základe slovenskej iniciatívy dokazujú, že na konci 19. storočia sa liberálne uhorské hospodárskopolitické vedenie pod vplyvom posilnených nacionalistických tendencií vo vládnej národnostnej politike snažilo nariadeniami sťažiť, dokonca zabrániť vzniku a prevádzke priemyselných podnikov so slovenskou účasťou.[29]

Miera industrializácie národnostných regiónov však v období dualizmu, najmä v posledných troch desaťročiach, neklesla, medzi slovenskými, rumunskými a juhouhorskými regiónmi sa iba striedali ťažiská rozvoja. Navyše spočiatku, napríklad v desaťročí medzi rokmi 1880–1890, prevýšila industrializácia národnostných regiónov – rovnako aj z hľadiska počtu veľkých podnikov a ich zamestnancov – aj tempo rozvoja maďarského národnostného regiónu.[30] Veľké priemyselné podniky v Liptovskej, Zvolenskej, Spišskej a Gemerskej župe tvorili po Budapešti druhú najväčšiu priemyselnú oblasť krajiny. V troch spišských, dvoch gemerských a zvolenských okresoch, ako aj v okrese Liptovský Svätý Mikuláš prekročil pomer obyvateľstva zamestnaného v priemysle 40 %. Pomer obyvateľstva zamestnaného v priemysle bol v porovnaní s Budapešťou (63,7 %) vyšší v týchto mestách slovenského regiónu: Zvolen (72,1 %), Žilina (70,3 %), Gelnica (66,2 %) a Poprad (65,0 %). Sem môžeme zaradiť aj nové priemyselné sídla Vrútky, Krompachy, Podbrezová, no tie ešte nemali štatút miest.[31]

V rámci priemyslu však pomer zamestnancov v obchode a doprave prekročil celoštátny priemer už iba v oveľa menšom počte miest: v doprave bol tento pomer vyšší než 20 % vo Zvolene, Spišskej Novej Vsi a Žiline, pomer obyvateľov pracujúcich v obchode bol vyšší najmä v severovýchodných mestách, v ktorých žila početná židovská komunita, veľmi vysoký bol napríklad v Bardejove, kde vyše 10 % všetkých zárobkovo činných osôb pracovalo v odvetví obchodu.[32]

[28]O hornouhorskej vládnej akcii z roku 1914 budeme hovoriť podrobnejšie neskôr.
[29]HAPÁK, P.: Dejiny Slovenska, c. d., s. 170.
[30]KATUS, L.: Über die wirtschaftlichen..., c. d., s. 199–200.
[31]KOVÁCS, ALAJOS: Magyarország népességi statisztikája, c. d., s. 124.
[32]Tamže.

Čo sa týka národnostnej štruktúry obyvateľstva zamestnaného v oblasti priemyslu, keďže nedisponujeme bázou údajov, na základe ktorých by sme mohli porovnať situáciu v jednotlivých časových obdobiach, môžeme sa tu odvolávať iba na údaje z roku 1910: 41,5 % všetkých samostatne zárobkovo činných osôb v priemysle a osôb z priemyslu žijúcich, teda 106 200 ľudí, sa prihlásilo k slovenskej materinskej reči, pričom rovnaký bol aj pomer maďarského obyvateľstva pracujúceho v priemysle. Na poli obchodu a úverov bol už tento pomer pre Slovákov (19,1 %) omnoho nepriaznivejší. Národnostná štruktúra zamestnancov priemyslu síce z veľkej časti potvrdzuje dobové maďarské názory, podľa ktorých rast priemyselného obyvateľstva automaticky posilňuje asimilačné tendencie, no v šiestich župách so slovenskou majoritou tvorili aj väčšinu robotníkov Slováci.[33] Industrializovaná oblasť slovenského regiónu – ktorá sa do roku 1910 rozšírila aj o dva okresy Trenčianskej župy – v konečnom dôsledku spôsobila, že pomer slovenských robotníkov vo veľkom priemysle prekročil celoštátny pomer zodpovedajúci počtu príslušníkov slovenskej národnosti celkovo vo všetkých priemyselných profesiách a okrem železiarskeho a strojárskeho priemyslu aj v jednotlivých priemyselných odvetviach, a to aj napriek významnej migrácii slovenskej pracovnej sily a s ňou súvisiacim rýchlym pomaďarčovaním, ktoré sa najčastejšie odohralo v rámci jednej generácie.[34]

V úzkej spojitosti s industrializáciou sa v regióne začali dynamicky rozvíjať aj mnohé mestá a veľké obce, no paralelne upadli niektoré hornouhorské mestá s významnou históriou. (Porov. s tabuľkou č. 5 v prílohe!) Prvý proces dokumentuje rozvoj Bratislavy, Ružomberka, Žiliny, Krompách, druhý zasa osud Banskej Štiavnice a spišských mestečiek.[35]

Zdroje asimilácie

V slovenskej národnej spoločnosti sa konzervoval jej sedliacky charakter, takže rozvoj miest vyvolal silný maďarizačný proces, ktorý súvisel aj s industrializáciou, smermi vnútornej migrácie a jej národnostným zložením.[36] Ako to vieme na základe výpočtov László Katusa, prírastok maďarského obyvateľstva bol v rokoch 1880–1910 najväčší práve

[33] KENDE, JÁNOS – SIPOS, PÉTER: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870–1910 (Priemyselné robotníctvo a asimilácia v Uhorsku 1870–1910). TSz 1983, č. 2, s. 238–253.

[34] Tamže.

[35] HAPÁK, PAVOL: Das Nationalitätenproblem in den slowakischen Städten am Beispiel von Gewerbe, Industrie und Geldinstituten vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum Zusammenbruch der Monarchie. In: Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert. Linz 1984, s. 127–148.

[36] PODRIMAVSKÝ, MILAN: Národnostný vývin miest na Slovensku do roku 1918. In: MARSINA, RICHARD (red.): K 600. výročiu vydania výsad pre žilinských Slovákov. Martin 1984, s. 229–233. – THIRRING, GUSZTÁV: A magyar városok statisztikai évkönyve (Štatistická ročenka uhorských miest). Budapest 1912. – Porov. s údajmi v tabuľke č. 5.

v národnostných regiónoch. Vďaka 122-percentnému prírastku maďarského obyvateľstva dosiahol pomer Maďarov v nemaďarských regiónoch súhrnne 15 %. Prírastok bol najväčší v národnostných župách s najrýchlejšie postupujúcou industrializáciou: vo Zvolenskej a Trenčianskej župe vzrástol počet Maďarov na štvor- až päťnásobok, čo nespôsobilo pomaďarčenie Slovákov, ale rýchla asimilácia Židov a to, že sa do týchto žúp presťahovali maďarskí robotníci.[37]

Asimilačné procesy prebehli najprv v mestách, čo dokumentuje fakt, že kým v prípade samostatných poľnohospodárov vzrástol pomer bilingválnosti za tridsať rokov z 10,2 % iba na 14,8 %, v prípade mestského obyvateľstva to bolo z 27,4 % až na 49,1%. Spomedzi jednotlivých národnostných spoločností dosiahli tieto ukazovatele iba v prípade Slovákov 20 %, respektíve v prípade Nemcov 40 %. V roku 1910 bola 40-percentná aj bilingválnosť národnostných robotníkov. Na základe týchto údajov môžeme postihnúť veľkosť „asimilačných rezerv", ktoré sa ukrývali v industrializácii a všeobecne v procese nadobúdania kapitalistického charakteru spoločnosti.[38]

Na základe porovnania vnútornej migrácie a národnostných údajov môžeme v otázke preukázateľného pomaďarčovania robotníkov pracujúcich v priemysle – nemáme však k dispozícii podrobnejšie údaje – právom dôjsť k záveru, že sa pomaďarčili najmä slovenskí a nemeckí robotníci, ktorí – podobne ako do Budapešti – prúdili do centrálnych priemyselných oblastí krajiny, v menšej miere zasa národnostní robotníci, ktorí sa v národnostnom regióne presťahovali do miest s maďarskou majoritou, resp. do miest, v ktorých sa maďarská majorita vytvárala. V mestách s majoritou národností došlo v niekoľkých prípadoch k plánovanému presídleniu maďarských robotníkov. V nemnohých prípadoch nemestských priemyselných sídiel to prinieslo aj istý úspech, no predpoklad, že industrializácia je automaticky sprevádzaná všeobecným pomaďarčovaním, sa ukázal ako rýdza fikcia.[39]

Negatívny vplyv spomínaných vnútorných problémov slovenskej vidieckej a mestskej spoločnosti ďalej zvyšovala mimoriadne nízka reprodukcia tradičnej vedúcej vrstvy uhorských národnostných hnutí – inteligencie. Diskriminačné prvky uhorskej národnostnej politiky sa najočividnejšie prejavovali najmä v školstve, čo spôsobilo vážne problémy predovšetkým vo vývine slovenskej národnej spoločnosti, ktorá nemala cirkevnú autonómiu. Po zatvorení troch slovenských gymnázií v roku 1874 mohli žiaci so slovenským materinským jazykom maturovať a získať vyššie vzdelanie iba v cudzojazyčných vzdelávacích inštitúciách. V školskom roku 1913–1914 klesol oproti roku 1880 počet ľudových škôl s vyučovacím jazykom slovenským na pätinu a zo 256 000 žiakov základných škôl mohlo chodiť do školy s vyučovacím jazykom slovenským iba 16 %. (Porov. s údajmi

[37]KATUS, L.: Die Magyaren..., c. d., s. 431–436. – KENDE, JÁNOS – SIPOS, PÉTER: Ipari munkásság..., c. d., s. 246–247.

[38]KOVÁCS, ALAJOS: A bányászat és a nagyipar hatása a magyarosodásra (Vplyv baníctva a veľkopriemyslu na pomaďarčovanie). Közgazdasági Szemle 1909, s. 20.

[39]V rokoch 1900–1910 sa vo veľkom priemysle zvýšil počet pracovníkov s maďarským materinským jazykom z 50,6 % na 60,9 %. Okrem rozvoja hlavného mesta tu istotne zohralo svoju úlohu aj zakladanie priemyselných podnikov v Hornom Uhorsku, do ktorých potom prichádzali Maďari, čo malo nepriamo takisto maďarizačný vplyv. Porov. KOVÁCS, ALAJOS: Magyarország népességi statisztikája, c. d., s. 148. – POLÁNYI, IMRE: A szlovák társadalom..., c. d., s. 48–54.

v tabuľke č. 6!) V tom istom školskom roku maturovalo v Uhorsku podľa oficiálnych školských štatistík 45 žiakov s materinským jazykom slovenským. Počet vysokoškolských študentov so slovenským materinským jazykom sa na začiatku storočia pohyboval okolo čísla 200. Počet slovenských bohoslovcov medzi poslucháčmi teologických vysokých škôl zodpovedal počtu zodpovedajúcemu celoštátnemu pomeru Slovákov, niekedy ho aj prekročil. Medzi študentmi univerzít tvorili Slováci v skúmaných rokoch približne 1 % študentov.[40]

Tieto fakty mali pre slovenskú národnú spoločnosť mimoriadne negatívne následky v dvojakom zmysle: na jednej strane kvôli nízkemu počtu mladej vzdelanej inteligencie klesal počet inteligencie so slovenským materinským jazykom. Na území 16 žúp malo spomedzi 140-tisícovej zárobkovo činnej inteligencie iba 13,7 % slovenskú národnosť, no v štátnych službách a slobodnom povolaní už ich počet nedosahoval ani 10 %: napríklad vo verejnej správe pracovalo 3,2 %, v justícii 5,4 % a v školstve 4,9 % Slovákov. Medzi takými dôležitými povolaniami ako vidiecki lekári a pôrodné asistentky boli Slováci zastúpení 34 % (slovenskú národnosť však nemal ani jeden zverolekár), pomer obecných a štátnych notárov klesol v roku 1910 vo všetkých župách so slovenskou majoritou okrem Oravskej a Liptovskej župy pod 20 %.[41]

Aj v cirkvi rýchlo klesol počet slovenských farárov a kaplánov: v roku 1910 sa spomedzi 4 000 farárov regiónu prihlásilo k slovenskej materinskej reči iba 541. Paralelne s už načrtnutou radikálnou likvidáciou slovenského školstva nebezpečne klesol aj počet slovenských učiteľov, keď v učiteľských zboroch základných škôl zostalo podľa údajov zo sčítania ľudu v roku 1910 na území 16 žúp 462 učiteľov so slovenskou materinskou rečou.[42]

Výrazný pokles slovenskej inteligencie spôsobil, že inteligencia sa čoraz viac pomaďarčovala, pripútavala sa na vládne strany a maďarský jazyk. Dôvody a dôsledky odtrhnutia sa inteligencie od slovenskej národnej spoločnosti skúmal centrálny slovenský denník, ktorý tento jav charakterizoval ako „spoločenský úder", pričom podľa jeho diagnózy Slováci za tisíc rokov mali iba jediného, aj to chudobného, biskupa a jediného hlavného župana a aj ten bol v úrade iba jeden rok. Denník poznamenáva, že ani srbský, ani rumunský úradník netvrdí o sebe, že už nie je viac Srbom a Rumunom. Môže byť síce politickým chameleónom, no doma, v rodine zostáva Srbom a Rumunom. Na rozdiel od Slovákov, ktorí ak dostanú úrad, vzápätí s celou rodinou poprú svoju slovenskosť a hanbia sa za to, že ich Boh stvoril Slovákmi.[43] Napriek tomu sa vo svetle novších výskumov javí konštatovanie dobového slovenského sociológa, že prameňom slovenského národného

[40]Maďarizačnej školskej politike v hornouhorskom slovenskom regióne sa rozsiahlejšie venuje štúdia POTEMRA, MICHAL: Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. storočia. HČ (26) 1978, s. 497–536. Porov. v prílohe s tabuľkou č. 4, ktorá vznikla na základe prameňov citovaných v Potemrovej štúdii.

[41]V roku 1910 nebol v Novohradskej, Abovsko-Turnianskej, Gemerskej a Zemplínskej župe ani jeden notár, ktorý by sa bol hlásil k slovenskej materinskej reči. No ich počet nedosiahol 5 % ani v Tekovskej, Hontianskej, Nitrianskej, Bratislavskej, Šarišskej či Spišskej župe. Magyar Statisztikai Közlemények, zv. 64, s. 320–321. Porov.: POLÁNYI, IMRE: A szlovák társadalom..., c. d., s. 44–45.

[42]Magyar Statisztikai Közlemények, zv. 64, s. 750–757.

[43]Národnie noviny 10. máj 1902.

života je 359 rodín slovenskej inteligencie, ktoré žijú v 39 uhorských sídlach, ako prehnané. Práve hospodársky a politicky nezávislí hospodárski úradníci, samostatní gazdovia-autodidakti boli tí, čo dokázali v regiónoch, ktoré sa z národného hľadiska pokladali za mŕtve, vyvinúť silnú slovenskú národnostnú propagandu.[44]

Z hľadiska integračného procesu uhorského štátu boli pomaďarčenie slovenskej inteligencie, ako aj regresia siete národnostných kultúrnych inštitúcií dvojsečnou zbraňou: časť čerstvo asimilovanej slovenskej inteligencie sa zapojila do realizácie maďarizačných predstáv vlády. Z ich radov pochádzali napríklad redaktori provládnej slovenskej tlače, odborníci úradníckeho aparátu pre národnostnú otázku atď. Druhá časť asimilovanej inteligencie však pociťovala silu, ktorou ich ťahalo späť opustené národné spoločenstvo, i keď sa vo veľkej väčšine nestali opäť Slovákmi, no ani neakceptovali aktívnu úlohu pri realizácii maďarizačných opatrení. Naopak, v národnostnom regióne sa snažili využiť práva na používanie jazyka, ktoré boli zakotvené v národnostnom zákone. Maďarizačná hornouhorská školská politika uhorskej vlády sa zasa – ako na to ešte rozsiahlejšie poukážeme – stala priamym faktorom, dôvodom, pre ktorý ožilo hnutie za československú jednotu a stalo sa praktickejším: vzdelávanie slovenských žiakov v Čechách narástlo pred prvou svetovou vojnou do takých rozmerov, že existoval plán založiť na Morave slovenské gymnázium.[45]

Jadro slovenského národného hnutia tvorilo 50–100 príslušníkov slovenskej inteligencie (advokáti, novinári, úradníci, učitelia), ktorí dokázali bojovať proti obnovujúcim sa hornouhorským akciám župného aparátu a maďarizačným opatreniam. Od súbojov v sneme po tlačové procesy, od municipiálnych valných zhromaždení po rečnícke tribúny, od publicistických polemík po zahraničnú agitáciu všade budili dojem dobre pripravených, profesionálnych politikov. Kvality viacerých slovenských osobností boli uznávané aj na maďarskej strane. Tak sa mohlo slovenské národné hnutie – na pozadí hospodárskych a spoločenských premien z národného hľadiska nepriaznivých – stať takým etnoregionálnym hnutím, ktorého číra existencia znamenala pre centrálnu vládu, meravo lipnúcu na centralizme, neriešiteľný problém.

Prv, než pristúpime ku konfliktu medzi „provinciou" a „centrom", teda medzi slovenským regiónom a budapeštianskou vládou, a k boju o symbolickú a skutočnú moc nad regiónom, je potrebné aspoň v hlavných rysoch signalizovať etnicko-národnostné procesy, ktoré sa odohrali v slovenskom národnostnom regióne. Analýza národnostných údajov zo štyroch sčítaní ľudu medzi rokmi 1880–1910 ukazuje, že ani slovenský región nebol výnimkou z hľadiska najvšeobecnejšej uhorskej zmeny, a to posilnenia asimilačného procesu, ktorého výsledkom bola expanzia maďarskej národnosti.

Na základe rozdielu medzi prirodzeným a skutočným prírastkom obyvateľstva (so zreteľom na straty spôsobené migráciou) sa maďarská národnosť za polstoročie dualizmu rozrástla o takmer dva milióny čerstvých asimilantov. Počet pomaďarčených Slovákov sa blížil k číslu 400 000, čím sa Slováci umiestnili za uhorskými Nemcami (800 000) a Židmi (700 000) na treťom mieste.[46] Dodnes sa diskutuje o otázke, ku ktorej spoločen-

[44]ŠTEFÁNEK, ANTON: Základy sociografie Slovenska. Slovenská vlastiveda III. Bratislava 1944, s. 140–141.

[45]POTEMRA, MICHAL: Rozvoj česko-slovenských vzťahov v rokoch 1900–1914. HČ (27) 1977, s. 398–427.

[46]KATUS, LÁSZLÓ: The Status of Ethnic Minorities..., c. d., s. 9–11.

skej vrstve títo pomaďarčení Slováci patrili a z ktorých slovenských regiónov pochádzali. Na základe sčítania ľudu medzi rokmi 1880–1910 sa však hlavné zložky 300-tisícovej slovenskej asimilačnej straty dajú pomerne presne rekonštruovať. (Porov. s údajmi v *tabuľke číslo 7*!) Ak skúmame vývin národnostných pomerov v jednotlivých slovenských župách, počet Slovákov najvýraznejšie klesol – o vyše 10 % – v Abovsko-Turnianskej, Oravskej, Šarišskej a Zemplínskej župe, no vo všetkých štyroch prípadoch najväčšie straty nespôsobilo pomaďarčovanie, ale emigrácia a presnejšia registrácia poľskej-goralskej, respektíve ukrajinsko-rusínskej národnosti. Skutočné pomaďarčovanie sa v prvom rade prejavovalo v mestách regiónu, ako aj v slovenských jazykových enklávach okolo Budapešti, v župe Borsod a na zadunajských územiach, ktoré sa tam vďaka dobovej priemyselnej migrácii rozrástli, a v menšej miere v pásme pozdĺž jazykovej hranice. Spomedzi troch municípií si síce v Bratislave udržali relatívnu prevahu Nemci, v Banskej Štiavnici zasa Slováci, no v Košiciach už v roku 1900 tvorili absolútnu väčšinu Maďari. Pre takzvané „automatické" pomaďarčovanie miest v slovenskom regióne je charakteristické, že v Banskej Štiavnici, ktorá stratila svoju skutočnú priemyselno-kultúrnu príťažlivosť a v ktorej klesal počet obyvateľov, vzrástol počet Maďarov o vyše 300 %, kým počet miestnych Nemcov klesol o 60 % a Slovákov zasa o 30 %.[47]

Asimilačný proces podobne prebiehal aj v ostatných menších mestách slovenského regiónu. Prevahu mestského pomaďarčovania nad asimiláciou vo vidieckom prostredí ilustrujeme jediným príkladom: počet príslušníkov slovenskej národnosti klesol v rokoch 1900–1910 v 16 župách o 2,1 %, v mestách o 16,5 %. Počet maďarského obyvateľstva v mestách slovenského regiónu vzrástol o 100 000. Takmer tretinu tohto čísla tvoria pomaďarčení židovskí obyvatelia miest. Keďže nemáme k dispozícii podrobné údaje, je ťažké určiť, ako počet, pomer Maďarov v mestách ovplyvnil ten pol milión občanov s prevažne maďarskou materinskou rečou, ktorí sa do slovenského regiónu presídlili z území obývaných Maďarmi. Je pravdepodobné, že minimálne 25 % sa ich usídlilo v mestách. Aspoň na to poukazuje migračná bilancia hornouhorských municípií (Bratislava, Košice a Banská Štiavnica), v ktorej sa ukazuje vysoký pomer osôb, čo žijú v meste, no narodili sa v centrálnych maďarských oblastiach krajiny. Treba ešte dodať fakt, že medzi mestami, ktoré si uchránili svoju slovenskú väčšinu, bolo iba jedno mesto, v ktorom počet obyvateľov so slovenskou národnosťou prekročil desaťtisíc (Trnava), zároveň však vo veľkých mestách regiónu (Bratislava, Košice, Nové Zámky, Nitra) dosiahla maďarská expanzia v rokoch 1880–1910 takmer číslo 50 000. Z tohto pohľadu sa teda dá proces pomaďarčovania miest, proces, v ktorom mestá nadobúdali maďarský charakter, respektíve v ktorých získavali majoritu Maďari – skúmajúc ho paralelne s pohybmi obyvateľstva, súvisiacimi s vnútornou migráciou a mohutnou zaoceánskou emigráciou – uchopiť už lepšie.[48]

Výrazné pomaďarčovanie Slovákov mimo ich vlastného regiónu môžeme takisto pripísať na vrub vnútornej, prevažne priemyselnej migrácie. Dolnozemské slovenské enklávy, ktoré vznikli v 18. storočí, si aj naďalej uchovali svoju národnosť, no väčšina Slovákov, ktorí sa presťahovali do hlavného mesta a do okolitých priemyselných aglomerácií, ako aj do ostatných priemyselných regiónov, za jednu-dve generácie zmenila svoj jazyk. Ich po-

[47]KATUS, LÁSZLÓ: Die Magyaren..., c. d., s. 431–436.
[48]THIRRING, G: A magyar városok..., c. d.

čet môžeme na základe komparácie vnútorných migračných bilancií a počtu osôb so slovenskou materinskou rečou žijúcich mimo slovenského regiónu odhadnúť na 150 000.[49]

Pri zrýchlení asimilačných procesov hrala, prirodzene, veľmi dôležitú úlohu aj maďarizačná prax v kultúre, školskej politike a verejnej správe a postupné okliešťovanie práv na používanie jazyka. Keďže slovenské národné hnutie nedisponovalo mocenskými a hospodárskymi prostriedkami, snažilo sa proti všeobecnej maďarizácii bojovať tým, že tlač a politická reprezentácia hnutia kritizovali najmä preukázateľnú maďarizačnú prax. V tejto kritike sa za prvý stupeň zrady národa pokladalo „mravné pomaďarčovanie", teda to, že postup v úrade bol podmienený znalosťou maďarčiny a používaním maďarského jazyka, respektíve dodržiavaním obyčají maďarského verejného života, ako aj prispôsobením sa správaniu maďarskej „panskej triedy". Hoci poprední slovenskí politici a publicisti si boli vedomí podstaty urbanizačno-migračných procesov a z nich vyplývajúcich spoločenských automatizmov, ktoré spôsobili dobovú masovú maďarizáciu, aj bezbrannosť a bezmocnosť voči týmto procesom interpretovali ako dôsledok politických rozhodnutí, respektíve násilnej asimilácie. Napriek tomu nemožno výsledok asimilačných pohybov, ktoré prebehli v slovenskom etnickom regióne v období dualizmu, hodnotiť ako proces vedúci k skorému utvoreniu maďarského národného štátu, ako sa o to občas pokúšajú slovenskí historici.

Doboví slovenskí politici, humanitní vedci a publicisti síce priamo pociťovali úbytok hornouhorského slovenského obyvateľstva, ktorý bol spôsobený migráciou a emigráciou, respektíve asimiláciou, no iba v extrémnych prípadoch pokladali pomaďarčovanie a maďarizáciu za prípravnú fázu „smrti slovenského národa". Naopak, za hlavné nebezpečenstvo pokladali – dokazujúc tak svoj cit pre reálne vnímanie situácie – to, že etnicky kompaktné „Slovensko" sa môže v krátkom čase stať *Horným Uhorskom* (*Felvidék*) s maďarskou dominanciou, keďže takýto cieľ si vytýčila uhorská vládna politika. A to v tom zmysle, ako to vo svojej „politickej štúdii" *Horné Uhorsko* sformuloval Béla Grünwald, teda ako región vnútornej národnej kolonizácie, ktorá sa mala realizovať maďarizáciou.[50]

V Grünwaldovej koncepcii znamenala maďarizácia prevenciu voči panslavizmu, ktorý smrteľne ohrozoval uhorský štát a jeho jednotu. V prevencii voči nemu mala štátna moc využiť všetky zákonné prostriedky, ktoré mala k dispozícii. Jeden z epigónov Grünwaldovej školy Béla R. Miticzi lokalizoval „felvidék" na územie Bratislavskej, Nitrianskej, Trenčianskej, Oravskej, Turčianskej, Liptovskej, Zvolenskej, Hontianskej, Novohradskej, Gemerskej, Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej, Užskej župy a na dva horné okresy Abovskej župy, pričom toto územie bolo podľa neho zdrojom nebezpečenstiev číhajúcich na uhorský štát a zároveň terénom na vnútorné výboje.[51] Šestnásť žúp v hornej časti Uhorska (územia na pravom brehu Dunaja a ľavom brehu Tisy) so slovenskou majoritou, respektíve so silnou slovenskou menšinou, bolo ostatne adresátom aj hornouhor-

[49]V spoločenstve Židov v hornouhorskom slovenskom etnickom regióne vzrástol v porovnaní s rokom 1890 počet osôb s maďarskou materinskou rečou o 250 %. Maďari teda tvorili medzi osobami so židovským vierovyznaním takmer 60 %. Magyar Statisztikai Közlemények, zv. 27. a 64. O súvislostiach medzi emigráciou a urbanizačnými a migračnými procesmi, ktoré v regióne prebehli, pozri TAJTÁK, L.: Slovak Emigration..., c. d., s. 97–107.

[50]GRÜNWALD, B.: A felvidék, c. d., s. 63.

[51]R. MITICZI, BÉLA: Pánszlávizmus és ellenszerei (Panslavizmus a protiliek). Nitra 1902, s. 7–14.

ských národnostných obežníkov ministerských predsedov, ministrov vnútra a iných vládnych činiteľov.[52]

Je nesporným faktom, že z hľadiska slovenského národného vývinu v období dualizmu mali Grünwaldove názory, ktoré sa presadili aj v dobovej uhorskej národnostnej politike, mimoriadne vážne dôsledky: Grünwald kvalifikoval slovenské národné povedomie, akýkoľvek prejav slovenského národného cítenia a jeho vedomé pestovanie ako „panslavizmus", čo prakticky znamenalo upodozrievanie celej slovenskej inteligencie. Táto bezbrehá definícia „panslavizmu" bola asi najzávažnejším koncepčným omylom hornouhorskej národnostnej politiky, ktorý v praxi poslúžil ako dôvod, respektíve zámienka pre nespočetné nedorozumenia, svojvoľnú prax a sledovanie. Podľa svedectva hlásení slúžnych, podžupanov a županov, obežníkov a zoznamov ministra vnútra mohol byť označený za „pansláva" učiteľ, ktorý presadzoval slovenčinu ako vyučovací jazyk, slovenský podnikateľ, ktorý svoju firmu označil firemnou tabuľou v slovenčine, no aj jednoduchý slovenský občan, ktorý sa pokúsil v súlade s národnostným zákonom využiť svoje právo na používanie materinského jazyka a na súde alebo pri pokladni na železnici hovoril po slovensky.[53]

Etnoregionálne ťažiská

Slovenská strana sa pokúšala brániť proti „hornouhorskej" politike čoraz silnejšími etnoregionálnymi akcentmi národného hnutia. Stratégia „Slovenska" vymedzeného ako národné územie, „užšia vlasť" so svojím z jazykového hľadiska nepodmaniteľným roľníctvom sa sústredila na to, aby v neustále širšom kruhu šírila národnú ideológiu a vytesnila vedúcu maďarskú vrstvu, ktorá bola v slovenskom regióne vždy v menšine. Táto stratégia obsahovala mnoho prostriedkov využívaných v moderných národných regionálnych zápasoch na konci 20. storočia.

Opozičná slovenská tlač, napríklad, veľmi skoro postrehla mobilizačnú a informatívnu úlohu regionálnej spravodajskej siete. Čitatelia a spravodajcovia *Národných novín*, *Slovenského týždenníka* a *Ľudových novín* ponúkali veľmi plastický obraz o lokálnom zakorenení myšlienok slovenského národného hnutia alebo o tom, že zostali bez ohlasu, v tom prípade však najčastejšie uvádzali aj spôsob a potenciálne prostriedky na nápravu. Napriek tomu boli v slovenskom etnickom regióne desiatky obcí, v ktorých sa nedá dokumentovať nijaký vplyv slovenského národného hnutia, tak ako sa aj realizácia Grünwaldom vysnívaného maďarského Horného Uhorska najčastejšie zastavila už v prvej slovenskej obci pozdĺž jazykovej hranice. Nereálnosť globálneho pomaďarčenia sloven-

[52]Porov. BIELIK, FRANTIŠEK – RÁKOŠ, ELEMÍR: Slovenské vysťahovalectvo. Dokumenty I. Do roku 1918. Bratislava 1969, s. 53.

[53]R. MITICZI, BÉLA: Pánszlávizmus..., c. d., s. 13–14.

ského regiónu si uvedomovalo ešte aj vedenie Hornouhorského maďarského vzdelávacieho spolku (Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, FEMKE).[54]

Slovenská strana si bola vždy vedomá prekážok, ktoré stáli pred jej etnoregionálnymi cieľmi: vážnym problémom bolo najmä to, že slovenskému regiónu chýbalo mestské centrum so slovenskou majoritou, centrálne mesto. Slovenské politické vedenie, ktoré sa po vyrovnaní kvôli národnostným rozporom vrátilo z Budapešti, si za isté útočisko zvolilo centrum najmenšej župy v krajine – Turčiansky Svätý Martin, ktorý mal status veľkej obce. Turčiansky Svätý Martin bol vhodný na hĺbavú literárnu a redakčnú prácu, no, ako sa neskôr ukázalo, perspektívne nemohol plniť funkciu centra slovenského národného regiónu, veď nízka prestíž centra Turčianskej župy vyplývala z jeho bezvýznamnosti a veľkej vzdialenosti od väčších centier monarchie, nehovoriac o dynamickom rozvoji Skalice, Žiliny, Liptovského Svätého Mikuláša, Banskej Bystrice a Zvolena, ktoré mali tiež záujem stať sa slovenskými centrami.

Nie je teda náhodné, že na začiatku 20. storočia v slovenskom politickom hnutí opäť vzrástol význam Budapešti, o to viac, že meritórna politická spolupráca s ostatnými uhorskými národnostnými hnutiami sa dala nadviazať v prvom rade v hlavnom meste krajiny. Politický program slovenského národného vývinu sa v súlade s načrtnutými etnoregionálnymi ťažiskami zákonite vrátil späť k programu autonómie turčianskosvätomartinského Memoranda z roku 1861: nový program Slovenskej národnej strany vypracovaný v roku 1913 a na jar roku 1914 doplnený podrobnou argumentáciou pokladal za svoj konečný cieľ vytvoriť slovenskú národnú autonómiu, ktorá mala vzniknúť z etnicky zaokrúhlených slovenských žúp.[55]

Do procesu vymedzenia slovenského národného regiónu sa zapojila aj dobová slovenská veda. Presný opis demografických, národnostných a kultúrnych pomerov v slovenskom regióne sa snažilo poskytnúť okrem historických diel Júliusa Botta dielo Emila Stodolu *Štatistika Slovenska*,[56] respektíve predvojnová kultúrnosociologická štúdia Jána Lajčiaka *Slovensko a kultúra*.[57] Podľa Lajčiaka tvorilo „Slovensko" na začiatku 20. storočia napriek silným asimilačným tlakom a napriek jemným rozdielom medzi jednotlivými slovenskými oblasťami hotový etnický celok.

Je nesporné, že keby mali v uhorskom politickom živote národnostné autonómie aspoň minimálnu šancu presadiť sa, keby si uhorská vládna politika bola vedomá politickej hodnoty toho, že národnostné snahy o autonómiu v období pred blížiacou sa prvou svetovou vojnou zdôrazňovali svoju lojalitu k štátu, výsledkom by bolo – aspoň prechodné – posilnenie vnútornej kohézie Uhorska a rozmach idey rovnoprávnosti národností. No išlo o dobu, ktorá bola, v záujme uchovania moci až do jej duálneho rozdelenia, do vyrovnania v roku 1867, obdobím imperiálneho centralizmu a nepriala rozvoju národno-regionálnych, respektíve federalistických síl. Hoci z dnešného pohľadu sa nám javí, že realizácia autonómie uhorských národnostných regiónov mohla byť najistejšou garanciou obnovy uhorského štátu, pre uhorské vládnuce vrstvy však stála otázka úplne inak: išlo im o zachovanie politickej integrity krajiny, respektíve uchovanie výlučnej politickej moci.

[54]REZsL, Tiszove spisy, V-18. Prípis FEMKE ministerskému predsedovi grófovi Istvánovi Tiszovi, Nitra 31. január 1914.

[55]Pozri pozn. č. 6!

[56]STODOLA, EMIL: Štatistika Slovenska. Turčiansky Svätý Martin 1912.

[57]LAJČIAK, JÁN: Slovensko a kultúra. Bratislava 1957, 2. vyd., s. 31.

Autori slovenského Memoranda z roku 1861 však nesformulovali program slovenského Okolia v znamení odtrhnutia sa: *„My, ktorí v spoločnej minulosti národov vlasti tejto na spoločnú ich budúcnosť ukazujúci prst boží vidíme, ktorí cítime a povedomí sme si toho, že polohospisná povaha nami obývaného Hornouhorska, že každodenné striedavé materiálne i duchovné záujmy a každodenný vzájomný obchod, ba len i zväzky rodinné a pokrvné s bratmi našimi Maďarmi nás v jeden tuhý zväzok spojujú; my nemôžeme byť protivníci celistvosti a jednoty vlasti našej. Nech teda v slovenskom, národ náš zosobňujúcom Okolí nehľadá nikto dačo iného, ako to, čo skutočne je, t. j. neomylnú výnimku rovnoprávnosti národnej, ktorá zas je uholným kameňom jednoty vlasti našej!"*[58] Táto argumentácia poukazuje aj na to, že v rámci uhorského štátu sa v priebehu storočí vytvorila „medzinárodná" hospodárska štruktúra, interetnický trh práce, systém obchodno-dopravných vzťahov, teda komplementárna etnosociálna štruktúra, ktorej požiadavky sa nedali pri vymedzení národných regiónov a stanovení miery ich samostatnosti nechať celkom mimo záujmu. Inou otázkou je, že závažné regionálne disproporcie v hospodárskom rozvoji – ktoré neboli okrem severovýchodného rusínskeho regiónu totožné s celými národnostnými regiónmi – by sa boli dali v čase kapitalistických zmien prekonať iba celoštátnymi hospodárskymi prostriedkami v rámci uceleného interregionálneho hospodárskeho programu. Bez tohto kroku by nebola národná autonómia pre priemyselne zaostávajúce severozápadné a severovýchodné územia slovenského regiónu nijakým riešením, lebo existenčné zabezpečenie by si bez priemyselnej výroby museli hľadať za hranicami slovenského regiónu, v iných oblastiach krajiny alebo za oceánom, v Amerike.

Program autonómie slovenského Memoranda sa nedal v národnostnopolitických podmienkach dualistického Uhorska realizovať. Okrem už spomínaných štátnopolitických pomerov v monarchii a Uhorsku v prvom rade znemožnilo jej realizáciu „posolstvo" Kálmánom Tiszom prehodnoteného národnostného zákona z roku 1868, keďže jeho interpretácia vylučovala akékoľvek etnopolitické členenie a federalizmus. Zákon prijatý vo veci národnostnej rovnoprávnosti vychádzal z národnoštátnej interpretácie pojmu „jednotný uhorský politický národ", ktorý v sebe zahŕňal všetkých štátnych občanov a snažil sa v bezpochyby liberálnom duchu určiť práva na „používanie rôznych jazykov", no iba v jazykovej, kultúrnej oblasti – a aj tam iba v malej miere – zabezpečil možnosť slobodného národného vývinu národnostných spoločenstiev. Zákon sa úplne vyhol uznaniu národnej individuality Slovákov, Rumunov, Srbov, Nemcov a Rusínov v Uhorsku, dokonca zdôrazňovaním *nedeliteľnosti* politického uhorského národa ho implicitne vylúčil. Konflikt národnostných požiadaviek, národnostných politických programov a štátnych, vládnych a samosprávnych záujmov zohľadňujúcich maďarské národné hľadiská bol od vzniku dualistického Uhorska jeho najzávažnejším organickým nedostatkom. Utlmenie idey vytvorenia distributívneho národnostného práva, ako aj reštriktívne a diskriminačné články vládnych nariadení, týkajúce sa spolkov, tlače a školskej politiky, presadzované od polovice sedemdesiatych rokov, verne odzrkadľovali slabosť uhorského federalizmu, respektíve vitalitu uhorského centralizmu živeného štátnym nacionalizmom.

Faktom je, že v maďarsko-slovenskom centrálno-regionálnom zápase o symbolickú a skutočnú moc nad slovenským národnostným regiónom sa ani jednej strane nepodarilo zrealizovať svoje úmysly: ani „Slovensko", ani „Horné Uhorsko (Felvidék)" sa nestali jedno-

[58] Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Svätom Martine 1861. Turčiansky Svätý Martin 1941, s. 191.

značne vymedzenými, ešte menej verejnosprávne potvrdenými, skutočnými regiónmi. Hoci teoreticky sa dali pre Slovensko vytvoriť – trebárs aj v rámci dualistického Uhorska – podmienky pre národnú samosprávu, čo dokazuje – ako to neskôr uvidíme – v každom ohľade oneskorený plán autonómie s názvom „slovenské impérium" z konca roku 1918, ktorý predložilo národnostné ministerstvo revolučnej maďarskej vlády. Cesta k rovnoprávnosti malých národov sa však v údolí Dunaja neuberala smerom k federalizácii veľkých štátnych útvarov, ale smerom k vytváraniu malých národných štátov.

Integračné procesy pôsobiace v smere zjednotenia spoločenskej a hospodárskej štruktúry polyglotického uhorského štátu sa nevyhnutne stretli s odporom uhorských národností snažiacich sa o národnú integráciu. Odpor národností ďalej rástol, lebo na prelome storočí vystriedal ideu o národnoštátnom zjednotení Uhorska iluzórny cieľ vytvorenia maďarského národného štátu. Táto snaha sa však kvôli skromným vnútorným zdrojom uhorskej industrializácie a urbanizácie a aj ich územne nerovnomernej realizácii zastavila na maloroľníckej vrstve sedliakov národnostného regiónu a stretávala sa s čoraz ostrejším odporom národno-národnostného povedomia, ktoré prenikalo aj do nižších vrstiev spoločnosti. Slovenské národné hnutie v Uhorsku síce v roku 1918 nedospelo do rozhodujúcej fázy východo-stredoeurópskych národnostných hnutí, do fázy masového hnutia, no výsledkom čoraz efektívnejšej a účinnejšej politickej agitácie bolo, že národnostná integrácia sa rozšírila na celé slovenské etnické územie a všetky spoločenské triedy. Tento fakt vysvetľuje, že napriek takmer miliónovej strate spôsobenej emigráciou, migráciou a asimiláciou, prebehla vnútorná integrácia slovenského národa v rovnakom tempe ako integrácia rumunskej a srbskej národnosti, ktoré mali podobné ciele.

Národnostné integračné procesy už pred prvou svetovou vojnou viedli smerom k takému národnému zjednoteniu daných etnických regiónov, ktoré prekračovalo štátny rámec. Bolo to tak preto, lebo národnosti vnímali svoje malé šance hospodársky, spoločensky, no najmä politicky a právne sa v Uhorsku emancipovať, pričom ich ovplyvnili i balkánske národné procesy, ako aj radikálnejšie národné správanie v susedstve žijúcich totožných, respektíve príbuzných národov. V slovenskom prípade signalizuje túto zmenu sčasti – od prvého desaťročia 20. storočia dokumentovateľný – záujem o rusínsky región, respektíve myšlienka o československej jednote, ktorá sa síce presadzovala pomerne pomaly, no predsa v čoraz širšom kruhu a stále radikálnejšie, ako aj opätovné objavenie sa myšlienky prehodnotiť slovenský etnický región ako geograficko-verejnosprávny región („od Tatier po Dunaj"). Slovenský národnostný regionalizmus sa sám v tieni podobných rumunských a juhoslovanských hnutí už pred rokom 1914 dopracoval k alternatíve rozísť sa s centrálnou vládou a odtrhnúť sa od štátneho rámca Uhorska, pravda tieto názory vyjadrovali Slováci iba v súkromných listoch a dôverných kruhoch.

Štruktúra slovenskej národnej inteligencie, ktorá bola v dôsledku politickej a jazykovej asimilácie rozčesnutá, sa v súlade s požiadavkami doby stala modernejšou, pričom jej najvýznamnejší predstavitelia – v neposlednom rade pod vplyvom pokusov pokrokovo zmýšľajúcich Maďarov o zblíženie – spoznali egoistické triedne záujmy, ukrývajúce sa za maďarským nacionalizmom, a prechodne uznali nesprávnosť hesla „na nacionalizmus nacionalizmom". No ani spolupráca s maďarskými pokrokovými silami, ani s uhorskou vládou im nesľubovala plnohodnotné riešenie na získanie vedúcej úlohy, ktorá sa im núkala v slovenskej spoločnosti a slovenskom regióne, preto slovenské národné hnutie síce efektne opakovalo svoje ponuky na spoluprácu, objavilo však aj inú možnosť, a to cestu vedúcu k radikálnej alternatíve.